

Medemblik en het Volkspetitionnement van 1878

In de week van maandag 22 tot en met vrijdag 26 juli 1878 plaatsten 157 Medemblikkers hun naam onder een landelijke actie voor het christelijk onderwijs het 'Smeekschrift om een School met den Bijbel' ¹ Maar liefst 305 596 protestants-christelijke Nederlanders spraken zich via deze grootschalige petitie uit tegen een nieuwe lager-onderwijswet De door de liberalen bedachte wet zou de staatsfinanciering van particulier of 'bijzonder' onderwijs minimaliseren en de rol van geloofsovertuigingen in het openbaar onderwijs drastisch inperken Onder aanvoering van de orthodox-christelijke voorman Abraham Kuyper wisten de initiatiefnemers van de volkspetitie met het grote aantal handtekeningen vriend en vijand te verrassen Het 'Volkspetitionnement van 1878' is de boeken ingegaan als één van de eerste voortekenen van verzuiling, partijvorming en emancipatie van bredere bevolkingsgroepen Weliswaar was het Medemblikker aandeel bescheiden op het totaal aan ondertekenaars, maar hun bijdrage is niet minder gedenkwaardig Onbewust werden zij deelgenoot van een bijzondere gebeurtenis in de vaderlandse geschiedenis

Wie waren de Medemblikkers die zich omstreeks 1878 bekommerden om de toekomst van het christelijk onderwijs? In dit artikel komt aan de orde tot welke protestantse gezindte zij behoorden, wie de plaatselijke initiatiefnemers van de petitie waren en hoe zij de handtekeningen hebben verzameld Ook komen de katholieke geestverwanten aan bod naar het voorbeeld van de protestanten organiseerden zij een soortgelijke volkspetitie Dit onderzoek is verricht in het kader van een meerjarig project aan de Vrije Universiteit te Amsterdam Diverse Nederlandse plaatsen zijn inmiddels aan een studie onderworpen De analyse van de Medemblikker situatie leert ons meer over de maatschappelijke omstandigheden in deze voor de stad verder niet uitgebreid onderzochte periode ²

Maatschappelijke achtergrond

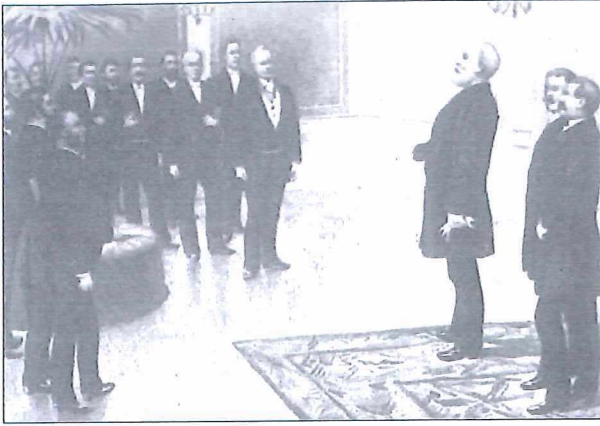
Eerst is het zaak kort in te gaan op de achtergrond van het Volkspetitionnement Anders dan nu vormde het christendom in de negentiende eeuw een centraal en onbetwist element in de maatschappij. Maar in het politieke speelveld was de invloed van de religie en haar vertegenwoordigers desondanks zeer betwist De traditionele verhoudingen waren volledig door de war geschud na de invoering van de grondwet en de vrijheid van religie in 1848 De liberalen wensten de invloed van de kerken terug te dringen In 1857 hadden zij het wettelijk voor elkaar gekregen dat predikanten niet langer onderwijzer mochten zijn

De voorgestelde maatregelen voor de inperking van het christelijk onderwijs waren in 1878 dan ook een volgende stap in hun ideologische agenda Ouders van orthodox-christelijke (oftewel 'strengere') gezindte maakten zich hier ernstig zorgen over Vaak hadden zij niet genoeg geld om godsdienstonderwijs voor hun kinderen te betalen Laat staan dat zij groepsgewijs een eigen school konden onderhouden (of starten) zodra de financiering van overheidswege werd afgesneden Bekommering over de toekomst van hun en andermans opgroeiende kinderen maakten de publieke discussies over onderwijs aan de orde van de dag Langzamerhand groeide de schoolkwestie eind negentiende eeuw uit tot hét centrale thema waarin de politiek-maatschappelijke spanningsvelden zich kanaliseerden ³

De tegenstelling bestond niet alleen tussen liberalen en christenen Ook binnen de religieuze bewegingen bestond discussie over de invloed van religie op het openbare leven Zo waren lang niet alle protestanten voorstander van christelijk onderwijs Sommigen zagen hun geloof als een privéaangelegenheid, terwijl anderen een noodzakelijke rol voor de staat zagen weggelegd De scheidslijnen liepen van hervormd tot gereformeerd en van liberaal tot katholiek In algemene zin had de scheiding van kerk en staat de vraag opgeworpen wie voortaan het hoogste gezag had

In de maatschappelijke discussie nam de orthodoxe dominee Abraham Kuyper een prominente rol in Als Kamerlid verzette hij zich hevig tegen de liberale ijver Met de organisatie van een volkspetitie besloot hij het verzet tegen de nieuwe lager-onderwijswet ook buiten de muren van het parlement te voeren Omdat een Kamermeerderheid al zeker was, beoogde de petitie een persoonlijke oproep te doen aan koning Willem III om zijn goedkeuring aan de wet te weigeren De petitie werd nadrukkelijk als *maatschappelijke* actie aan de man gebracht, en niet als *politieke* actie Hierdoor voelden ook niet-stemgerechtigde personen zich aangesproken om te tekenen

In korte tijd werden honderden kerkenraden en christelijke verenigingen aangeschreven, nationale bidstonden georganiseerd, voorlichtingsavonden gehouden en posters verspreid Logischerwijs kon de koning echter moeilijk 'de klacht van het ouderhart' beantwoorden, de wet was immers grondwettig tot stand gekomen Desondanks hadden de protestanten met meer dan 300 000 handtekeningen een indrukwekkend publiek tegengeluid laten horen ⁴

Afb.1: Aanbieding van het Volkspetitionnement aan koning Willem III.

Religieus Medemblik rond 1878

Hoe was de situatie in Medemblik? Dankzij de landelijke volkstelling van 1879 is een relatief goed beeld te krijgen van de bevolkingsamenstelling in 1878. De stad telde toen 2.172 inwoners waarvan de religieuze gezindte ongeveer min of meer gelijk verdeeld was: de ene helft katholiek (1.031) en de andere helft protestants (1.119). De meeste protestanten waren Nederlands hervormd: 910 personen. Verder waren er 139 christelijk-gereformeerden, 32 doopsgezinden, 2 evangelisch-lutheranen en 36 hersteld-lutheranen. Daarnaast was er een joodse gemeenschap van 22 personen.⁵

Sinds het midden van de negentiende eeuw hadden de nodige ontwikkelingen plaatsgehad. Zo bevolkten in 1849 nog 3.012 mensen de Zuiderzeestad. Daarvan waren 1.790 hervormd en 1.018 katholiek, verhoudingsgewijs 59% om 33%. In 1879 hadden de stromingen stuivertje gewisseld: toen was 42% hervormd en 47% katholiek. De aantallen van de overige gezindten waren ongeveer gelijk gebleven.⁶

De achteruitgang in inwoneraantal in de tweede helft van de negentiende eeuw had mede te maken met de economische teruggang van Medemblik na het vertrek van het Koninklijk Instituut voor de Marine. De adelborstenopleiding zetelde sinds 1829 in de stad en was een belangrijke aanjager van (economische) activiteit geweest na de financieel zware Franse Tijd. Het was dan ook een forse aderlating toen het instituut, ondanks groot protest, in 1850 naar Breda verhuisde.⁷

Korte geschiedenis van de protestantse bewegingen

Naast het vertrek van de adelborsten uit de kerkbanken en de opkomst van de katholieken, hadden de protestantse gemeenschappen in de jaren '40 en '50 ook interne zorgen. In 1843 had een kleine groep hervormden de kerk verlaten en een gemeente van Christelijke Afgescheidenen opgericht.

Met particuliere giften konden zij een predikant beroepen en een bescheiden huis aan de Dam kopen om te gebruiken als kerkgebouw. Toen echter enkele geldschieters afhaakten ontstond er een richtingstrijd onder de christelijk-gereformeerden. Een gedeelte van de leden sloot zich aan bij Jan Masereeuw, beter bekend als de 'profeet van Opperdoes'. Voorganger J.T. Bijzitter vertrok voor een rianter salaris naar Andijk. In 1853 werd de gemeente opgeheven. Drie jaar later richtte Masereeuw-aanhanger Johannes Impeta de gemeente weer op waarna deze in 1861 werd omgedoopt tot Christelijke Afgescheiden Gemeente.⁸

Ook bij de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente waren begin jaren 1850 interne strijd en geldproblemen niet van de lucht. De gemeente zat zelfs zo krap bij kas dat ze geen geld hadden voor een nieuwe lamp: de predikant leende er eentje bij de hervormde kerk. Het had weinig gescheeld of de sinds 1672 bestaande gemeente was ter ziele gegaan, gelijk het krakkemikkige kerkgebouw aan de Pekelharinghaven.

Echter kon met hulp van de Amsterdamse moedergemeente in 1857 een nieuwe voorganger worden beroepen en een pand aan de Westerhaven worden betrokken. In de jaren daarna wisten de kerkgangers door het 'liefdewerk oud papier' van een kleine maar actieve groep gelovigen langzaam de weg omhoog te vinden.⁹

Goed en wel beschouwd bevonden zowel de hervormden, christelijk-gereformeerden als hersteld-lutheranen zich in de jaren naar de aanloop van het volkspetitionnement in fases van (weder)opbouw en heroriëntatie. Bij de doopsgezinde gemeente stonden de zaken er beter voor: diverse leden van de (rijke) families zaten in het stadsbestuur en andere maatschappelijke organisaties.

Afb.2: De lutherse kerk aan de Westerhaven.

Samen met hervormden werkten de overwegend liberaal-georiënteerde doopsgezinden bijvoorbeeld aan armenzorg en volksontwikkeling.¹⁰

Onderwijssituatie

Van de onderwijssituatie is slechts algemene informatie bekend, opgetekend door Teeling en Langereis. De stad telde diverse onderwijsinrichtingen: de Stadsburgerschool (openbare lagere school), een Franse school, meisjesschool (tussen 1853 en 1864), armenschool, bewaarschool en teken-school.¹¹

Uit de notulen van de gemeenteraad over de periode 1857-1880 is op te maken dat er twee niet-particuliere scholen waren waarvoor de gemeente Medemblik directe verantwoordelijkheid droeg: de openbare lagere school en de armenschool.¹²

Het lager onderwijs was dus van bescheiden omvang. Er was onvoldoende financiële armslag om goede en ambitieuze schoolmeesters te verleiden zich in de stad te vestigen.

In 1860 was de armenschool vanwege het nijpende geldgebrek genoodzaakt te verhuizen naar een nóg kleinere locatie.¹³ In 1869 werd het onderwijs aan de burgerschool uitgebreid met avondonderwijs, vanaf dat moment spreekt men over de MULO. Langzaam leek Medemblik meer geld te kunnen vrijmaken. In 1875 werden de salarissen van de onderwijzers verhoogd en twee jaar later besloot men tot een ingrijpende verbouwing.¹⁴

Bestaande literatuur vermeldt niets over eventuele discussie rondom het christelijke gehalte van het openbaar lager onderwijs. Volgens Zwaan richtte in 1868 de predikant van de Afscheidenen, Willem Visser (1818-1896), in samenwerking met de Opperdoezer leden een vereniging voor christelijk onderwijs op. Het is echter onbekend waar deze kennis op is gebaseerd. Vanwege het gemis van de notulenboeken van de christelijk-gereformeerde gemeente in de periode 1870-1892 kan dit niet geverifieerd worden. Andere archieven en een jubileumboek van de gereformeerde kerk bevatten evenmin informatie.¹⁵

In de gemeenteraadnotulen is voor reeds genoemde periode slechts eenmaal (in 1868) een directe verwijzing naar de heersende visie over bijzonder onderwijs opgemerkt, waarop ik later terug kom. Zelfs in 1878 zijn geen sporen van discussie te vinden.

De openbare school stond in dat jaar om een andere reden in de belangstelling: op 24 oktober 1878 werd het nieuwe schoolgebouw aan het Bagijnhof geopend.¹⁶

Ondanks de lacunes in de bronnen is het niet ondenkbaar dat er rond deze periode reeds vormen van christelijk onderwijs bestonden, zij het nog niet in een apart schoolgebouw en hoogstens op kleine schaal.¹⁷

Afb. 3: Panorama van Medemblik omstreeks 1930 met onder in het midden de school aan het Bagijnhof. De school werd in 1878 als openbare school geopend. In 1921 werd er een verdieping opgezet waarna tijdelijk het openbaar en bijzonder onderwijs onder één dak waren verenigd: beneden de School met den Bijbel en boven de openbare school.

Werkwijze

Diverse bronnen zijn geraadpleegd om de religieuze gezindte van de Medemblicker ondertekenaars van het volkspetitionnement te achterhalen. Allereerst is geprobeerd na te gaan wie de directe lokale betrokkenen waren in de organisatie en op welke wijze zij de handtekeningen hebben verzameld. Hiervoor heb ik beschikbare notulenboeken van kerkenraden doorgenomen en gezocht in (digitale) krantenarchieven.

De religieuze gezindte van ondertekenaars was te herleiden uit doop-, huwelijks-, overlijdens- en lidmatenregisters, alsook de bevolkingsadministratie van de late negentiende eeuw. In totaal is over 63 van de 157 ondertekenaars met zekerheid te zeggen welke protestantse gezindte zij aanhingen. 40% van het totaal. Voor 30 personen is een waarschijnlijkheidsuitspraak te doen en voor 17 mensen is er een voorzichtige speculatie mogelijk. Voor 5 personen bestaan aanwijzingen dat zij een andere gezindte hadden dan de kerkgemeenschap waar zij officieel onder geregistreerd stonden in het bevolkingsregister.

Helaas zijn van 42 ondertekenaars geen sporen gevonden in de verschillende archieven. De online te raadplegen bijlage op de website van de Oudheidkundige Vereniging "Medenblik" bevat een overzicht van alle ondertekenaars, zo mogelijk hun kerkelijke gezindte, een bronvermelding en een eventuele opmerking.¹⁸ Wellicht vindt men in deze lijst nog voorouders (en daarmee een stukje familiegeschiedenis) terug.

Organisatie en ondertekenaars

Luttele maanden van organisatie waren voorafgegaan aan het moment dat op 12 juli 1878 de onbeschreven petitievellen vanuit Amsterdam naar alle uithoeken van het land werden gezonden.¹⁹ Kuypers contactpersoon in Medemblik was Pieter F. Lodewijks (1853-1885), de jonge voorganger van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente.²⁰

In de kerkeradsvergadering van 24 mei 1878 deelde de predikant mee, dat hij twee ingekomen stukken wilde bespreken: een verzoek om als kerkenraad een adres aan de koning te schrijven en een verzoek om mee te werken aan de organisatie van een volkspetitionnement. Lodewijks was een sterk voorstander van beide initiatieven. Hij had echter zijn twijfels of een apart persoonlijk adres namens de kerkenraad niet dubbelop zou zijn. De vergadering besloot de tekst van de smeekbrief af te wachten en op een later moment een definitief besluit te nemen. Toen op 11 juli de verzoeken weer ter sprake kwamen besloot men, ondanks de twijfels, aan beide initiatieven medewerking te verlenen.²¹

In de daarna volgende verslagen van de officiële vergaderingen zijn sporen terug te vinden over de verdere uitwerking. Aangezien de landelijke organisatie van het volkspetitionnement in zo'n kort tijdsbestek plaatsvond, is het een logische veronderstelling dat de afwikkeling verder tussen de bedrijven door is geregeld.

Lodewijks prijkt als allereerste ondertekenaar bovenaan de petitievellen en zeker 13 gemeentelieden volgden zijn voorbeeld. Van nog eens vier andere personen is het waarschijnlijk dat zij deze gezindte aanhingen.²² In het aparte smeekschrijft dat de kerkenraad naar de koning stuurde verzoekt Lodewijks om een regeling uit te vaardigen '[waardoor het] voor den rijkste als voor den armste in uw goede land mogelijk worde of blijve [] een plaats te bieden op een school met den Bijbel'.²³

Van de Christelijke Afgescheiden Gemeente zijn voor de periode 1869-1893 geen notulen van de kerkenraad beschikbaar. Het lijkt echter geen twijfel dat de christelijk-gereformeerden overduidelijk van zich hebben laten horen in de petitie. Zeker 27 ondertekenaars behoorden tot deze gezindte en van nog eens 29 is dat waarschijnlijk. Ook zij hebben in het kielzog van hun voorganger de pen ter hand genomen. Predikant C. J. Postma staat als tweede ondertekenaar op de lijst. Tevens hebben zij een persoonlijk smeekschrijft opgetekend, waarin wordt gerefereerd aan de 'handhaving onzer burgerlijke en godsdienstige vrijheid [die] voor zoo duren prijs voor 300 jaren op onze onderdrukkers is veroverd'.²⁴

Helaas zijn er van de doopsgezinde gemeente ook geen notulen beschikbaar.²⁵ Aan de hand van een naamlijst is op te maken dat in 1878 minimaal 19 gemeentelieden in 1878 in leven waren. Slechts één van hen (Frederik W. Oudt) is terug te vinden als ondertekenaar van het volkspetitionnement.²⁶ Gezien deze geringe bijdrage is het niet waarschijnlijk dat de doopsgezinden het volkspetitionnement hebben ondersteund. De naam van predikant Pieter Leendertsz is niet terug te vinden in de petitie. Aangezien zowel de evangelisch-lutheranen als de christelijk-gereformeerden het voorbeeld van hun voorganger volgden, zou dat wellicht andersom ook gelden.²⁷

In de kerkenraadsnotulen van de Hervormde Gemeente is te lezen dat medewerking aan het volkspetitionnement niet op veel enthousiasme kon rekenen. Het verzoek 'ter zake van 't godsdienstonderwijs, met name voor 't brengen van den bijbel op de school' werd 'aanstonds goedvinden terzijde [gelegd]'. Dat de hervormde leidsmannen, waaronder dominee Du Saar, niet warmlieden voor Kuypers' initiatief is eveneens op te maken uit het gegeven dat geen van de diakenen, ouderlingen en kerkvoogden als ondertekenaars zijn terug te vinden.²⁸

Alle informatie wijst er daarom op dat de 22 als hervormd geregistreerde Medemblikkers die het petitionnement hebben gesteund hiertoe niet zijn aangespoord door de voorman(nen) van hun geloofsgemeenschap.

Medemblik, Preekstoel Bonifaciuskerk.

Afb.4: Preekstoel in de Bonifaciuskerk met aan weerszijden de zitplaatsen van de diakenen, ouderlingen en kerkvoogden. Geen van de hervormde voormannen ondertekende het petitionnement.

Hypotheses over de organisatie

Met de gegevens uit de volkstelling van 1879 zijn ook enkele globale uitspraken te doen over de dekingsgraad van ondertekenaars binnen de verschillende gemeenschappen.

De 23 hervormde ondertekenaars hebben slechts 4,5% van de volwassen geloofsgemeenschap uitgemaakt. Het lijkt echter waarschijnlijk dat de 42 personen van wie de gezindte niet kon worden achterhaald eveneens hervormd zijn geweest, anders waren ze vermoedelijk wel opgemerkt in de archieven van de andere gemeenten. Voor de statistieken maakt het weinig verschil: als zij allemaal hervormd zouden zijn geweest, dan zou het aandeel orthodoxe hervormden evengoed slechts 10% van het totaal uitmaken.

Overduidelijk kan de conclusie worden getrokken dat het merendeel van de hervormden niet warmliep voor deze volksmobilisatie. Een interessantere vraag is hoe de hervormden die wél ondertekenden hiertoe in de gelegenheid zijn gesteld. De chronologische volgorde van ondertekening geeft aanleiding tot enkele hypothesen daarover.

Opvallend is dat de derde persoon op de lijst, Jan George Looman, van hervormde gezindte was. Van hem is bekend dat hij van 1871 tot 1880 in Medemblik werkzaam was als evangelist voor de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging.²⁹

Bij gebrek aan steun van hun voorlieden zullen orthodoxe hervormden (zoals Looman) op eigen initiatief betrokken zijn geraakt bij de petitie. Ik acht het aannemelijk dat Lodewijks en Postma in de beginfase van de organisatie een hervormde sympathisant hebben betrokken als verlengstuk naar de grootste geloofsgemeenschap. Van met name de eerste 40 ondertekenaars is de gezindte onbekend of niet met zekerheid vast te stellen. Mogelijk hebben de petitievellen eerst 'een rondje' gemaakt langs hervormden, die reeds te kennen hadden gegeven te willen participeren.

Tussen de 40^e en 64^e ondertekenaars zitten opvallend veel christelijk-gereformeerden, wat juist zou suggereren dat zij op een centraal moment en locatie hebben getekend, bijvoorbeeld na afloop van een kerkdienst. Of wellicht is een enthousiasteling alle deuren langsgedaan om de handtekeningen te verzamelen. De hersteld-lutheranen hebben overwegend hun namen gezet tussen de 65^e en 77^e plaatsen, wat een soortgelijk scenario impliceert. Tussen de 79^e en 106^e ondertekenaars zitten wederom overwegend christelijk-gereformeerden.

In de staart van de lijst, vanaf de 107^e ondertekenaar, vindt men in merendeel personen van wie zeker is dat zij hervormd waren. Het algemene patroon van chronologische ondertekening laat in ieder geval zien dat de orthodoxe hervormden hun weg hebben gevonden naar de hersteld-lutheranen en christelijk-gereformeerde geestverwanten.

Contacten binnen een kleine gemeenschap

Dat er veel lokale variatie bestaat bewijst het voorbeeld van Enkhuizen, waar juist sprake was een tegenovergestelde situatie. Dankzij een ingezonden brief in de Enkhuizer Courant van 28 juli 1878 weten we gedeeltelijk hoe het volkspetitionnement aldaar was georganiseerd. De hervormde dominee Bleijenberg was een groot voorstander van de petitie, in tegenstelling tot zijn Medemblikker ambtsgenoot. Hij had de gelovigen na het zondagavondgebed enthousiast medegedeeld dat zij op woensdag en donderdag de gelegenheid tot ondertekening hadden.

P. Meyer	
A. Riechel	
H. Kistemaker	
J. Kwad	
Dr. Gensebracke	1
J. Nieuwenhuis	2
G. Van Belzen	1
L. P. Rivaad	
D. Gutter	
P. van	1
J. Hoff	

Afb. 5: Fragment van de Medemblikker petitievelen.

Tot grote ergernis van de boze briefschrijver werd de Enkhuizer 'goegemeente met hooge woorden [aangespoord] tot het verrichten van handelingen die geenerlei nut, maar wel kwaad kunnen stichten'.³⁰

De oproep van de dominee was zeker niet aan dovenmansoren gericht: maar liefst 504 van de ca. 3.000 volwassen Enkhuizenaren participeerden in het volksinitiatief. Een relatief hoog aantal dat mede te verklaren is met het gegeven dat 80% van de bevolking van hervormde gezindte was. Ter illustratie: van de 6.129 volwassenen in Hoorn tekenden slechts 225 mensen de petitie.³¹

In 1878 bestond er nog geen Medemblikker Courant, waardoor het lastig is een glimp op te vangen van de publieke discussie in Medemblik. Wel is het logisch dat de stadsgenoten hierover met elkaar de monden roerden. Zo zaten ook de katholieken niet stil: maar liefst 174 leden van de explosief gegroeide gemeenschap plaatsten hun naam onder het van de protestanten gekopieerde initiatief. Bovenaan de lijst van ondertekenaars staat de naam van pastoor T. Liket, die waarschijnlijk gelijk het voorbeeld van Lodewijks en Postma de geloofsgemeenschap tot hetzelfde heeft bewogen. Bij de katholieken heeft de organisatie echter eveneens plaatsgevonden buiten getuigenis van de notulenboeken van het kerkbestuur om.

We zullen we het dus nooit zeker weten.³²

Ruimte voor orthodoxen?

enthousiaste participatie van katholieken, christelijk-gereformeerden, hersteld-lutheranen en een bescheiden groep hervormden toont aan dat een gedeelte van de Medemblikker gemeenschap zich heeft bekommerd om de staatsgefinancierde variant van het christelijk onderwijs. Of hun bezorgde ouderharten ook daadwerkelijk gehoor vonden is nog maar de vraag. Een specifieke vorm van godsdienstonderwijs in een apart schoolverband heeft vóór 1878 naar alle waarschijnlijkheid niet bestaan.

Tussen de formeel-technische verslaglegging van de gemeenteraad is slechts eenmaal een directe hartenkreet te bespeuren: op 17 maart 1868 kwam een ingekomen stuk ter tafel van 'enige [rooms-katholieke] ingezetenen om een hoofdonderwijzer van hunne godsdienst aan de armenschool te benoemen'. De raad serveerde het verzoek resoluut af 'aangezien de behandeling van de godsdienstige belangen of inzichten der verschillende kerkgenootschappen niet in het minste behoort tot de roeping van de gemeenteraad, en bij het benoemen van het onderwijzend personeel aan een openbare school [op de godsdienstige gezindheid van de onderwijzer] niet mag worden gelet'. De uitspraak laat geen misverstand bestaan over de (in ieder geval voor dit onderwerp) liberale oriëntatie van de gemeenteraad.³³

De mogelijkheid bestaat dat vanuit de hoek van de hersteld-lutheranen op een meer directe manier betrokkenheid met godsdienstonderwijs werd getoond. Tussen de ingekomen stukken van de kerkenraad van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente zit een op 28 oktober 1880 gedateerde brief van het gemeentebestuur over een verzoek van Lodewijks om godsdienstonderwijs te mogen geven aan de armenkinderen. De predikant kreeg van burgemeester en wethouders elke zondagmiddag tussen 14:00 uur en 15:00 uur kosteloos beschikking over het schoollokaal. De brief sloot positief af met de mededeling dat 'in de behoefte aan verwarming voor zoo veel nodig van gemeentewege zal worden voorzien'.³⁴

De jonge predikant Lodewijks stond toen al bekend als een ijverig man, die het nodige voor elkaar kon krijgen. Zo had hij vlak na zijn aantreden in 1877 met succes zijn connecties met de orgelbouwer P. Flaes in Amsterdam aangewend om het vervallen orgel van de Medemblikker gemeente te vervangen. Een collecte onder de Amsterdamse gemeentelieden bracht het gros van de financiering op.³⁵

Het is niet uit te sluiten dat Lodewijks een bijzondere aantrekkingskracht heeft gehad op orthodox-gezinde protestanten in Medemblik. Zo lieten in 1878 twee echtparen uit de hervormde gemeente zichzelf en hun kinderen dopen in de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente.³⁶

Zijn talent was wellicht de reden, dat hij in oktober 1880 'promotie maakte' met een beroeping in Zwolle, nog geen drie jaar na zijn aanstelling in Medemblik. Daar bezorgde hij twee jaar later een vertaling uit het Duits van veertig leerredenen van Maarten Luther, ter gelegenheid van het 400ste geboortjaar van de reformator.

Het voorwoord werd geschreven door predikant en Kuyper-getrouwe Willem van den Bergh. Deze strijder voor het herstel van de gereformeerde orthodoxie liet in zijn tekst niet louter ruimte voor bewondering: hij stelde dat Luthers leerredenen weliswaar nuttig waren, maar dat 'den Roomschen Zuurdesem' nog duidelijk te herkennen was bij de aanstichter van de Hervorming.³⁷ Aan Lodewijks' carrière kwam een vroegtijdig einde met zijn overlijden op 9 juni 1885.³⁸

Afb. 6: Pieter F. Lodewijks, predikant van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente.

Epiloog

Het onderzoek naar de Medemblicker ondertenaars van het volkspetitionnement heeft meer inzicht verschaft in de lokale religieuze omstandigheden rondom 1878. De relatief liberale inslag van de hervormde en doopsgezinde gemeenten uit de eerste helft van de negentiende eeuw was niet gewijzigd. Een groep gelovigen van zowel katholieke als protestantse huize bekommerde zich om godsdienstig onderwijs. Op het totale aantal inwoners is hun aandeel echter gering. Het is dan ook de vraag in welke mate het volkspetitionnement de aanleiding is geweest tot nieuwe ontwikkelingen in de stad.

Er ontstonden na 1878 vormen van godsdienstonderwijs, waarbij het gemeentebestuur een faciliterende rol op zich nam, maar dat zal een bescheiden karakter hebben gekend. Het zou tot 1901 duren totdat het initiatief werd genomen voor de oprichting van een school van protestants-christelijke gezindte.

Bij de oprichtingsbijeenkomst van de School met den Bijbel, vandaag de dag bekend als 't Koggeschip, zaten geen 'oude bekenden' uit 1878. Vermeldenswaardig is dat de betrokken dominee van christelijk-gereformeerde huize was. Dat suggereert dat de hervormde gemeente ook aan de start van de twintigste eeuw nog altijd niet warmliep voor het bijzonder onderwijs.

In 1907 echter werd ook de nieuwe hervormde dominee Tjebbes lid van de schoolvereniging. Dit vormde de aanleiding voor het samenstellen van een nieuw bestuur met drie hervormde en drie gereformeerde leden. Om de situatie werkbaar te houden wisselden de beide dominees jaarlijks het voorzitterschap af. Met het nieuwe elan kwam een einde aan een periode van moeizame financiering en een hopeloze zoektocht naar een geschikt gebouw. Bij het aanvangen van de eerste lessen op 1 oktober 1908 vond een dertig jaar oude hartenkreet van 157 orthodox-christelijke Medemblickers eindelijk gehoor.³⁹

Mark Raat
Medemblik, oktober 2015

Geraadpleegde bronnen

W. Bakker en anderen, *Jubileumboek 100 jaar "School met den Bijbel"/Prot. Chr. Basisschool "Het Koggeschip" te Medemblik 1908-2008*, Medemblik, 2008.

Enkhuizer Courant. Digitaal beschikbaar via www.westfriesarchief.nl.

N.M. Feringa, *Gedenkboek betreffende het volkspetitionnement*. Amsterdam, 1878.

Indeeling der werkelijke bevolking naar de kerkgenootschappen, provincie Noordholland, 's-Gravenhage, 1881. Zie: <http://www.volkstelling.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT187909/index.html>.

C.S.L. Janse en F.A. van Lieburg, 'Het ontstaan van de biblebelt' *Reformatorsch Dagblad*, 29 juni 2013.

M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*, Amsterdam, 2007.

R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, Amsterdam, 2001.

P.F. Lodewijks, *Veertig leerredenen van dr. Martinus Luther*, Doesburg, 1884.

J. Loosjes, *Naamlijst van predikanten, hoogleraren en proponenten der Lutherse kerk in Nederland, 's-Gravenhage*, 1925.

G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden, 1995.

P.L. Schram, *Willem van den Bergh. 1850-1890*, Amsterdam, 1980.

P.S. Teeling en H. Langereis, *Medemblik. Grepen uit de roemrijke geschiedenis van de oude Radboudstad*, Medemblik, 1988.

Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden November 1849, 's-Gravenhage, 1853.

Zie <http://www.volkstelling.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT184901/index.html>
 A M van Zijverden-Poortman, 'De totstandkoming van een kerkgebouw te Medemblik in de 19^e eeuw Kleine geschiedenis in een kleine stad', in F J Bakker, W F M Brieffies en C A van Zijverden, *Een nieuw Medemblicker scharre-zootje Enkele grepen uit de geschiedenis van Medemblik, 1289-1989*, Schoorl, 1989, 122-143
 A M van Zijverden-Poortman, W Mellema en K Riepma-van der Maale), *Honderdvijftig jaar gereformeerd in Medemblik*, Medemblik, 1993
 A M van Zijverden-Poortman, *Protestants Medemblik in overgang naar een moderne samenleving (1795-1853)*, 1995 Ongepubliceerde doctoraalscriptie
 J Zwaan, *Kroniek van Medemblik 2012*, Medemblik, 2012

NA - Nationaal Archief, Den Haag
 WFA - Westfries Archief, Hoorn

GBM - Gemeentebestuur Medemblik 1813-1932
 GKM - Gereformeerde Kerk van Medemblik
 HELGM - Hersteld Evangelisch-Lutherse Gemeente Medemblik
 KDK - Kabinet des Konings 1841-1897

Herkomst afbeeldingen
 Historisch Centrum Overijssel, Zwolle 6
 Mark Raat, Medemblik 5
 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2
 Peter Swart, Hoorn 3 en 4
www.onderwijs geschiedenis.nl 1

- 1 Feringa, 129
- 2 Dit artikel is de verkorte versie van een werkstuk voor de module 'Religie en democratische strijd in de 19e eeuw' bij de opleiding Geschiedenis aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam (docent prof dr Van Lieburg) Zie voor een voorlopig resultaat van het lopend onderzoek C S L Janse & F A van Lieburg, 'Het ontstaan van de biblebelt', *Reformatoisch Dagblad* 29 juni 2013 (meer documenten op www.refdag.nl/protestantenband) Dank gaat uit naar Peter Swart en prof dr Fred van Lieburg voor hun medewerking aan dit artikel
- 3 Janse, 193-194, Janssens, 146-155, 218-222
- 4 Ibidem
- 5 *Indeeling*
- 6 *Uitkomsten*
- 7 Teeling en Langereis, 87-93
- 8 Van Zijverden-Poortman (1995), 145-148, 171-176, Van Zijverden-Poortman, Mellema en Riepma-van der Maale), 9-20, 54-56
- 9 Van Zijverden-Poortman (1989), 124-138
- 10 Van Zijverden-Poortman (1995), 175-176, Zwaan, 116
- 11 Teeling en Langereis, 89-90, 105-107

- 12 WFA, GBM 15 (1857-1880)
- 13 Teeling en Langereis, 89-90, 105-107
- 14 Zwaan, 117-118 Hij heeft deze gegevens gebaseerd op notulen van de gemeenteraad
- 15 Zwaan, 117, WFA, GKM, Van Zijverden-Poortman, Mellema en Riepma-van der Maale)
- 16 WFA, GBM 7 (15 oktober 1878) Hierin besluiten over te houden opening en festiviteiten
- 17 Aangezien in het onderzoek een focus is gelegd op de jaren 1876-1880 kan het natuurlijk voorkomen dat bepaalde zaken aan mijn zichtveld zijn onttrokken
- 18 Daar waar in de volgende alinea's de gezindte van een persoon wordt genoemd, verwijst ik voor de bron van deze informatie naar deze bijlage
- 19 Janssens, 218-222
- 20 Vrije Universiteit Amsterdam, Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek, Archief Abraham Kuyper 275-1 (Lijst van locale comités en correspondentschappen, 15 maart 1879)
- 21 WFA, GKM 2 (24 mei, 28 mei en 11 juli 1878)
- 22 NA, KDK 4495 In het vervolg van dit artikel wordt bij iedere referentie naar het volkspettionnement niet meer specifiek geannoteerd
- 23 NA, KDK 4485,
- 24 NA, KDK 4484 C J Postma is na het vertrek van Lodewijks de contactpersoon van Kuyper geworden
- 25 Het archief is in particulier bezit en kon wegens omstandigheden niet geraadpleegd worden
- 26 WFA, Collectie handschriften 1747
- 27 Informatie over de doopsgezinde voorganger is verkregen via drs Adriaan Plak, bibliothecaris van de Doopsgezinde Bibliotheek en in die hoedanigheid verbonden aan de Universiteit van Amsterdam
- 28 WFA, Hervormde Gemeente Medemblik 58 (naamlijst der kerkvoogden 1 januari 1878 en 1 januari 1879)
- 29 Mink, 246
- 30 *Enkhuizer Courant*, 28 juli 1878
- 31 Zie de volkstellingsgegevens van 1879 voor Enkhuizen (de gemeente telde 5774 inwoners in 1879, waarvan 3036 twintig jaar of ouder 4154 Enkhuizenaren waren hervormd, 408 christelijk-gereformeerd, 69 hersteld-luthers, 38 evangelisch-luthers, 74 doopsgezind en 781 katholiek), Feringa, 129
- 32 NA, KDK 4543 (lijst nr 49), WFA, RK Statie Medemblik 39, (1878)
- 33 WFA, GBM 6 (17 maart 1868), GBM 15
- 34 WFA, HELGM 9 (28 oktober 1880)
- 35 Van Zijverden (1989), 138-141
- 36 WFA, HELGM 13, HELGM 6 (overzicht gedoopte leden)
- 37 Loosjes, 169, Schram, 89-90, Lodewijks, I-II, 1-2
- 38 Loosjes, 169
- 39 WFA, Vereniging 'Een school met den Bijbel' Medemblik 2; Loosjes, 169, W Bakker en anderen, 6-11